

Κώνστ. Καραμανλής:

Τα προσωπικά χαρακτηριστικά ενός πολιτικού ηγέτη *

του Νέστορα Ε. Κουράκη

Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Σκοπός αυτής της μελέτης δεν είναι η, έστω και σύντομη, αποτίμηση του έργου και των πολιτικών επιλογών του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ιδίως ως προς ορισμένα αμφισβητούμενα ζητήματα της πρώτης και της δεύτερης διακυβέρνησής του¹, καθώς η κρίση τόσο σύνθετων ζητημάτων προϋποθέτει την απόσταση του χρόνου. Αντίθετα, σκοπός είναι να καταγραφούν, σύμφωνα με τις σημαντικότερες διαθέσιμες μαρτυρίες (εξ ου και οι εκτενείς υποσημειώσεις που τεκμηριώνουν τις εδώ αναπτύξεις), τα κύρια γνωρίσματα της προσωπικότητάς του σε σχέση με τον τρόπο που ασκούσε τα καθήκοντά του και, στη συνέχεια, να διερευνηθεί η διαχρονικότητα αυτών των γνωρισμάτων ως χαρακτηριστικών ενός πολιτικού ηγέτη.

Για την αποτίμηση της προσωπικότητας του Κωνστ. Καραμανλή μπορεί κανείς να αναχθεί σε σειρά αξιολογών βιογραφικών έργων Ελλήνων και αλλοδαπών συγγραφέων². Πολλά μάλιστα από τα έργα αυτά έχουν και τις «εξομολογητικές» απόψεις του ίδιου του Κωνστ. Καραμανλή για κρίσιμα θέματα της πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Από τη μελέτη των στοιχείων που εμπεριέχονται σε αυτά τα έργα θεωρώ ότι για την προσωπικότητα του Κωνστ. Καραμανλή, που διατηρείται αναλλοίωτη, με κάποιες διακυμάνσεις, καθ' όλη την πολιτική του σταδιοδρομία³, προκύπτει η ακόλουθη εικόνα:

Τα δύο κύρια χαρακτηριστικά αυτής της προσωπικότητας είναι αφ' ενός ένα αίσθημα ευθύνης για την αποστολή του, όπως την αντιλαμβανόταν ο ίδιος, να

*Ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στον κ. *Χρήστο Αναστασίου*, Διδάκτορα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Υπεύθυνο Ιστορικού Αρχείου του Ιδρύματος «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», για την πρόθυμη διευκόλυνση στη μελέτη της βιβλιογραφίας.

βελτιώσει τη μοίρα της χώρας του⁴ και αφ' ετέρου ένα αίσθημα υπεροχής⁵, ότι μόνον αυτός μπορούσε να επιτελέσει και να φέρει εις πέρας την ενλόγω αποστολή με τον επιτυχέστερο δυνατό τρόπο⁶. Συγκεκριμένα:

Ι. Το αίσθημα της ευθύνης και του χρέους, ενίοτε μέχρις αυτοθυσίας, για την εκπλήρωση της αποστολής του υπέρ του γενικού συμφέροντος, επιδρούσε άμεσα και στα άλλα ζητήματα της προσωπικότητας του Κωνστ. Καραμανλή: Τον έκανε αξιοκρατικό στις επιλογές των συνεργατών του⁷, σε βαθμό ώστε ακόμη και να συγχωρεί και να συνεργάζεται εκ νέου με άξιους πολιτικούς που σε κάποια στιγμή τον αμφισβήτησαν ή και τον «εγκατέλειψαν» προσωρινά, όπως ο Γεώργιος Ράλλης και ο Παν. Παπαληγούρας⁸. Σε γενικότερο επίπεδο, το αίσθημα αυτό τον εμπότιζε με μία «ωφελμιστική λογική»⁹, ωθώντας τον να σταθμίζει ψυχρά τις εξελίξεις και να προκρίνει –ενίοτε και με διαίσθηση ή ένστικτο¹⁰- ό,τι είναι χρήσιμο για τον ίδιο και τη χώρα και όχι ό,τι τυχόν του υπαγορεύει το συναίσθημά του¹¹. Γι' αυτό άλλωστε ειπώθηκε από τον ίδιο τον Κωνστ. Καραμανλή η γνωστή φράση ότι: «Για να κυβερνήσω με δικαιοσύνη στέγνωσα την ψυχή μου»¹². Ανέδειξε έτσι ο Κωνστ. Καραμανλής τον αυτοέλεγχο και την αυτοπειθαρχία σε θεμελιώδεις αρετές¹³, ακόμη (περισσότερο;) και σε στιγμές μεγάλης στενοχώριας και πικρίας¹⁴, ενώ παράλληλα επεχείρησε να καταπνίγει, όποτε αυτό ήταν δυνατό, τον έντονο –όπως φαίνεται- συναισθηματισμό του¹⁵. Το αίσθημα της ευθύνης τον έκανε επίσης να είναι τελειομανής¹⁶, π.χ. στη σύνταξη των κειμένων του¹⁷, και απαιτητικός από τον εαυτό του και τους άλλους¹⁸, να έχει απaráμιλλη εργατικότητα¹⁹ και εμμονή στην

προσπάθειά του²⁰, να προετοιμάζεται σχολαστικά στις συναντήσεις του²¹ και να είναι πάντοτε καλά πληροφορημένος²². Τέλος, τον έκανε να αποφεύγει τις ακρότητες²³, να υιοθετεί ως πολιτική του φιλοσοφία τη μετριοπάθεια (αντί του φανατισμού)²⁴, να απεχθάνεται τη δημαγωγία των ανέφικτων υποσχέσεων²⁵ και να θέτει μακρόπνοους ενοραματικούς στόχους²⁶, τους οποίους να υπηρετεί με ενδελεχή εκτίμηση των δεδομένων²⁷, αδογμάτιστο πρόγραμμα²⁸, χρονοδιάγραμμα²⁹, αλλά επίσης προσαρμοστικότητα³⁰ και «αίσθηση του καίριου» (timing)³¹, έως την τελική τους πραγμάτωση³². Τούτο συνέβη, π.χ., με τους ενοραματικούς του στόχους για την οικονομική ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της χώρας κατά την περίοδο 1955-1963 και, στη συνέχεια, κατά τη Μεταπολίτευση, για κατοχύρωση των δημοκρατικών θεσμών και για ένταξη της Ελλάδας στην Ενωμένη Ευρώπη³³.

II. Αντίστοιχη επίδραση στα στοιχεία του χαρακτήρα του Κωνστ. Καραμανλή ασκούσε και η άλλη βασική πτυχή της προσωπικότητάς του, δηλ. το αίσθημα υπεροχής που είχε για τον εαυτό του. Χάρη σε αυτό το αίσθημα υπεροχής ή εξαιτίας αυτού, ο Καραμανλής ήταν έτοιμος κάθε στιγμή να εγκαταλείψει την εξουσία για να μη φθαρεί και αμαυρωθεί η δημόσια εικόνα του³⁴, την οποία φρόντιζε επιμελώς να φιλοτεχνεί, όπως και την υστεροφημία του³⁵, ιδίως όταν επρόκειτο για ζητήματα

ηθικής ακεραιότητας³⁶. Ακόμη, δυσκολευόταν να λέει «ευχαριστώ»³⁷ ή να παρέχει εξηγήσεις στους άλλους³⁸ και θεωρούσε σκόπιμο να τηρεί τις αποστάσεις με όλους³⁹, ακόμη και με τους πολύ στενούς συνεργάτες του, όπως ο Κωνστ. Τσάτσος και ο Πέτρος Μολυβιάτης⁴⁰, που προσέκρουαν έτσι στο ισχυρό «εγώ» του Καραμανλή⁴¹. Ορισμένες φορές μάλιστα η απόσταση αυτή μεγάλωνε περισσότερο και κατέληγε σε μοναχικότητα⁴² λόγω της αυστηρότητάς του⁴³, της εν γένει μυστικότητάς του⁴⁴ και των (κάποτε προσχεδιασμένων) απότομων τρόπων του ή εκρήξεων⁴⁵. Αποτέλεσμα όμως αυτής της τακτικής ήταν να δυσχεραίνεται ο διάλογος με τους στενούς συνεργάτες⁴⁶ του, που τον θεωρούσαν άτεγκτο και έφθναν στο σημείο να τον φοβούνται⁴⁷, περαιτέρω, δε, να διαμορφώνει ο ίδιος ο Καραμανλής ενίοτε απόψεις αντίθετες με την εν εξελίξει πραγματικότητα, όπως π.χ. συνέβη με τις προβλέψεις του κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1963⁴⁸, του 1977⁴⁹ και του 1981⁵⁰.

III. Ασφαλώς η επιβλητική προσωπικότητα του Κωνστ. Καραμανλή συγκεντρώνει πλήθος στοιχείων που συναρμόζουν την παραδοσιακή φυσιολογία ενός ηγέτη. Ιδίως το αίσθημα ευθύνης που μεταρσιώνεται μάλιστα σε όραμα υπέρ του γενικού συμφέροντος, έστω και αν έτσι δημιουργείται αντίθεση με τα συμφέροντα επιμέρους λαϊκών στρωμάτων, αποτελεί ένα κομβικό χαρακτηριστικό του πραγματικού ηγέτη· χαρακτηριστικό που προσιδιάζει όχι μόνο στον Κωνστ. Καραμανλή ως ανωτέρω, αλλά και σε κορυφαίους πολιτικούς άνδρες, όπως ο Περικλής, για τον οποίο ο Θουκυδίδης⁵¹ λέγει ότι δεν επεδίωκε να αποκτήσει επιρροή στον λαό με αθέμιτα

μέσα και δεν ομιλούσε σ' αυτόν με κολακείες, αλλά μπορούσε λόγω της επιβολής του να του αντιτάσσεται, προκαλώντας εν ανάγκη και την οργή του λαού. Επίσης, συνέτρεχαν αναμφίβολα στο πρόσωπο του Κωνστ. Καραμανλή τα στοιχεία τα οποία ο Αριστοτέλης⁵² θεωρεί ότι πρέπει να χαρακτηρίζουν έναν αληθινό πολιτικό ηγέτη, δηλ. την αγάπη προς το υφιστάμενο πολίτευμα, μεγάλη ικανότητα προς εκτέλεση των καθηκόντων του και, επιπλέον, χαρακτήρα ενάρετο και δίκαιο. Περαιτέρω, και ορισμένα άλλα ηγετικά χαρακτηριστικά που προτείνονται από άλλους συγγραφείς φαίνεται να αποτελούν έως ένα βαθμό και στοιχεία της προσωπικότητας του Κωνστ. Καραμανλή. Έτσι, κατά τον Ισοκράτη, στον παραινετικό λόγο του προς τον βασιλέα της Κύπρου Νικοκλέα⁵³, τον προτρέπει να μην επιτρέπει ούτε ο όχλος να αυθαδιάζει, ούτε να ανέχεται τον εξευτελισμό αυτού του πλήθους, αλλά να κοιτάζει πώς οι μεν άριστοι θα έχουν τα αξιώματα, οι δε άλλοι δεν θα αδικούνται καθόλου. Ακόμη, κατά τον Λέοντα Στ' τον Σοφό⁵⁴, ο (στρατιωτικός) ηγέτης πρέπει να διακρίνεται (...) για τον άριστο σχεδιασμό του, την ενθουσιώδη αγωνιστική του διάθεση να μάχεται μαζί με άλλους και την ακατάβλητη διανοητική του υπεροχή.

Βέβαια, αμέσως μετά στην ίδια περικοπή, ο Λέων Στ' Σοφός θεωρεί ότι ο ηγήτορας πρέπει να ξεχωρίζει για την καλογνωμία του και τη φιλική του διάθεση, χάρη στις οποίες οι συμμαχητές του συμμετέχουν στους κινδύνους μαζί του σαν να ήταν στενοί φίλοι. Επίσης και ο Ισοκράτης στον «Παναθηναϊκό» του λόγου⁵⁵ τονίζει ότι οι «άριστοι» θα πρέπει, μεταξύ άλλων, «να είναι αξιοπρεπείς και δίκαιοι προς αυτούς που τους συναναστρέφονται συχνά και (να) ανέχονται ήρεμοι τους δυσάρεστους και οχληρούς τύπους, ενώ οι ίδιοι να φέρονται προς τους φίλους τους με τη μεγαλύτερη καλοσύνη και ηπιότητα». Εξαιρείται, δηλ., στα αποσπάσματα αυτά ένα στοιχείο ηπιότητας και καλοσύνης απέναντι σε φίλους και συνεργάτες του ηγήτορα ή, γενικότερα, του «άριστου», στοιχείο όμως το οποίο στην περίπτωση του Κωνστ. Καραμανλή υπερακοντιζόταν, όπως αναφέρθηκε, από την αυστηρότητα με την οποία αυτός ασκούσε την εξουσία, ακόμη και όταν βρισκόταν με τους πολύ στενούς του συνεργάτες. Θεωρώ, ωστόσο, ότι το είδος αυτό ηγεσίας «με πυγμή» το οποίο μετερχόταν ο Κωνστ. Καραμανλής ιδίως κατά τη χρονική περίοδο της πρώτης, «ανασυγκροτικής» διακυβέρνησής του, όχι απλώς εδικαιολογείτο, αλλά και αποτελούσε, όπως φαίνεται, φυσιολογική κατάσταση για πολλούς πολιτικούς ηγέτες εκείνης της εποχής.

Συμπερασματικά, ο Κωνστ. Καραμανλής εντάσσεται αναμφίβολα μεταξύ των σημαντικότερων ηγετών της νεότερης Ελλάδας του 19^{ου} και 20^{ου} αι., πλάι στον Καποδίστρια, τον Τρικούπη και τον Βενιζέλο⁵⁶. Κύριο γνώρισμα όλων αυτών των

κορυφαίων πολιτικών ανδρών υπήρξε ότι προσπαθούσαν να λειτουργούν με νοοτροπία αξιοκρατίας, ότι απέφευγαν τη δημαγωγία και ότι δεν δίσταζαν να συγκρούονται με ευρύτερα λαϊκά στρώματα ή και πολιτειακούς θεσμούς, όταν θεωρούσαν ότι έτσι εξυπηρετείται καλύτερα το γενικό συμφέρον της χώρας. Ομως η περίπτωση ηγεσίας του Κωνστ. Καραμανλή φαίνεται να αξίζει περαιτέρω μελέτης και για τον πρόσθετο λόγο ότι ο πολιτικός αυτός είναι ο μόνος που χάρη στις ρεαλιστικές επιλογές του και την έλλειψη φανατισμού που τον διέκρινε, επέτυχε, «τύχη ἀγαθῆ», όχι μόνο να μην εμπλακεί σε πολέμους, εξεγέρσεις και κινήματα και να μην αποβιώσει δολοφονημένος ή εξόριστος, όπως οι άλλοι τρεις προαναφερθέντες πολιτικοί, αλλά και να ολοκληρώσει τον κύκλο της ζωής του το 1998 «συνοδευόμενος», κατά την έκφραση του Λεωνίδα Κύρκου, «από τον καθολικό σεβασμό φίλων και αντιπάλων»⁵⁷.

¹ Πρβλ. Θαν. Διαμαντόπουλου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, σημείωμα στον «Οικονομικό Ταχυδρόμο» της 23.3.1995 και κατ' αναδημοσίευση στο συλλογικό έργο «Αποχαιρετισμός», με επιμέλεια Κατερίνας Βασιλοπούλου και Ελένης Χατζηαποστόλου, Αθήνα: Εκδόσεις «Ορίζων»/ Εταιρία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, χ.χ. (1995), σελ. 55-57: 56, αλλά και Γιάννη Μαρίνου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Προσπάθεια προσέγγισης ενός φαινομένου, αυτόθι, σελ. 168-175 (αρχική δημοσίευση στον «Οικονομικό Ταχυδρόμο» της 16.3.1995). Μία γενικότερη προσέγγιση του έργου του Καραμανλή από έγκυρες εφημερίδες (π.χ. από τους "Times" του Λονδίνου) και από ηγέτες της αλλοδαπής αμέσως μετά τον θάνατό του εμπεριέχεται στον τόμο «In memoriam, Η διεθνής κοινότητα τιμά τον Κωνσταντίνο Καραμανλή», που εκδόθηκε από το «Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» το 1999.

² Με αλφαβητική σειρά (παραπέμπονται στη συνέχεια με το όνομα των συγγραφέων τους): Γ. Αναστασόπουλος, Μύθοι και Αλήθειες για τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2001· Γιάννη Βαρβιτσιώτης, Όπως τα έζησα 1061-1981, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2012· Αλ. Βέλιος, Η αλληλογραφία της αυτοεξορίας, Κωνσταντίνος Καραμανλής 1963-1974, Αθήνα: Ροές, 1995· Κρις Μ. Γούντχάουζ, Καραμανλής, Ο Ανορθωτής της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα: Μορφωτική Εστία, 1982· Ελ. Καρτάκης (εκδ.), Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ο τελευταίος Μεγάλος, Αθήνα: Ροές, 1991· Ελ. Καρτάκης/ Βασ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), Ο πολιτικός λόγος του Κωνσταντίνου Καραμανλή, Αθήνα: Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής και εκδ. Ροές, 2004· Μ. Ζενεβουά, Η Ελλάδα του Καραμανλή ή η δημοκρατία δυσχερής;, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1972· Τ. Λαμπρίας, Στη σκιά ενός μεγάλου. Μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή, Αθήνα: Μορφωτική Εστία, 1989· Αντ. Μακροδημήτρης, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ενα παράδειγμα πολιτικής ηγεσίας, Αθήνα: Ποταμός, 2007· Ροζέ Μασσίπ, Καραμανλής, Ο Έλληνας που ξεχώρισε, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1982⁴· Κωνσταντίνος Ε. Μπότσιου, Από την πρωθυπουργία στην αυτοεξορία: Εκλογές, πολιτικές και κρίσιμες καμπές για τις κυβερνήσεις Καραμανλή, 1955-1963, εις: Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο Αναμορφωτής της Μεταπολεμικής Ελλάδας, τ. Α', Αθήνα, έκδ. της εφημ. «Τύπος της Κυριακής», 14.7.2013, σελ. 39-77· Κ. Σβολόπουλος, Καραμανλής 1907-1998. Μια πολιτική βιογραφία, Αθήνα: Ικαρος, 2011· Κ. Σβολόπουλος/ Κωνστ. Μπότσιου/ Ευ. Χατζηθασιλείου (επιμ.), Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, τ. Α', Β', Γ' (πρακτικά συνεδρίου, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9.6.2007), Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008· Πάυλος Ν. Τζεργιάς, Η πολιτική σκέψη του Κωνσταντίνου Καραμανλή, Μια ανίχνευση, Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1990· Κωνστ. Τσάτσος, Ο άγνωστος Καραμανλής. Μια προσωπογραφία, Αθήνα 1984

³ Κ. Σβολόπουλος, όπ.π., 138, 203. Επίσης και ο ίδιος ο Κωνστ. Καραμανλής αναφέρει στον *Ροζέ Μασσίπ* (όπ.π., σελ. 117) το περιστατικό ενός ηλικιωμένου ο οποίος όταν τον άκουσε να απευθύνεται με έντονο ύφος προς τα πλήθη κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1974, μουρμούρισε: «Ίδιος έφυγε, ίδιος γυρίζει» -πρβλ. και *Ελ. Καρτάκη/ Βασ. Παπαθανασόπουλο*, όπ.π., σελ. 225.

⁴ Πρβλ. *Κωνστ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 21 επ., στον οποίο παραπέμπει και ο *Τάκης Λαμπρίας*, όπ.π., σελ. 73. Κατά τον *Μ. Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 242, ο Καραμανλής «δεν έπαψε κυριολεκτικά να κατατρύχεται σε κάθε αποφασιστική στιγμή, από ένα αίσθημα ευθύνης, αίσθημα που δεν υπεχώρησε ποτέ στη φροντίδα για προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες». Στο ίδιο αυτό έργο (σελ. 95 επ.) υπάρχει και η αναφορά για τη συνομιλία του νεαρού Καραμανλή, όταν ξεκινούσε την πολιτική του σταδιοδρομία το 1932, με τον αυστηρό πατέρα του και όπου περιλαμβάνεται η emblemατική φράση του μετέπειτα πρωθυπουργού: «Στοχάζομαι πως δεν δικαιώνεται η παρουσία του ανθρώπου πάνω στη γη με το να καλλιεργή μια περιορισμένη προσωπική ευτυχία (...). Σήμερα, και για μένα η πολιτική μου προσφέρει αυτή την τύχη, θα ήθελα να αφιερωθώ στους ανθρώπους του λαού μου, γι' αυτούς και δια μέσου αυτών θα ήθελα να δικαιώσω το πέρασμά μου από τον κόσμο αυτό...» (πρβλ. και *Κρις Μ. Γούντχάουζ*, όπ.π., σελ. 23). Παρόμοιας υφής είναι και η φράση του Κωνστ. Καραμανλή σε εκτεταμένη επιστολή του πολιτικού περιεχομένου προς τον παλαιό οικογενειακό του φίλο δικηγόρο Γεώργιο Αβτζή την 12.7.1945, όπως παρατίθεται στο έργο του *Κωνστ. Τσάτσο*, ανωτ., σελ. 148: «Ξέρεις ποια είναι η έννοια της πολιτικής για μένα; Η θέλησι και η ικανότης να θυσιάζεσαι για τον τόπο σου. Όταν κατέχης αυτή τη δύναμη ημπορεί να είσαι χρήσιμος στον τόπο σου και στην εποχή σου» (πρβλ. και εδώ *Κρις Μ. Γούντχάουζ*, σελ. 39). Ανάλογο είναι και το περιεχόμενο επιστολής του Κωνστ. Καραμανλή προς τον Κωνστ. Τσάτσο την 10.5.1966 (*Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 169 επ.), όπου πέρα από προσωπικές αναφορές για το τι επεδίωξε να επιτύχει σε εκπλήρωση της αποστολής του (σελ. 178), επιχειρεί και γενικότερη ανάλυση των τότε πολιτικών εξελίξεων. Όπως μάλιστα παρατήρησε ο Καραμανλής στον *Πάυλο Τζεργιά* (όπ.π., σελ. 37), «αν διαβάσεις αυτές τις επιστολές [ενν. προς Αβτζή και Τσάτσο], μολονότι απέχουν πολύ η μια από την άλλη, θα δεις ότι από τότε μέχρι σήμερα έχω τις ίδιες περίπου αντιλήψεις για το πρωταρχικό αυτό πρόβλημα (=το πολιτικό πρόβλημα της χώρας)». Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης του Κωνστ. Καραμανλή ότι η ζωή του ταυτίζεται με την εκπλήρωση μιας αποστολής, εύστοχη είναι η παρατήρηση του *Κ. Σβολόπουλου*, όπ.π., σελ. 217, ότι «ο Καραμανλής διακρινόταν για την αυστηρή προσήλωση σ' ό,τι σταθερά πίστευε πως είναι πολιτικά ορθό και πρόπον, αποδίδοντάς του ισχύ και κύρος ηθικού νόμου. Χωρίς να παραγνωρίζει το στοιχείο της εκάστοτε σκοπιμότητας, επεδίωκε, ενεργώντας ή σιωπώντας, να συνδυάζει τη δράση του με τις επιταγές του κανόνα αυτού».

⁵ Βλ. *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 35: «Ο συνομιλητής του [κ. Καραμανλή] (...) έφευγε με το αίσθημα ότι ο άλλος τον κοίταζε αφ' υψηλού, όχι από υπεροψία ή κουφότητα, αλλά από μια συναίσθηση υπεροχής, που και σ' εκείνον επιβάλλονταν» -πρβλ. αυτόθι, σελ. 40, όπου παραπέμπει και ο *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 85-86.

⁶ Όπως αναφέρει ο *Γ.Θ. Μαυρογορδάτος* στη μελέτη του «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως χαρισματικός ηγέτης», που δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο του συλλογικού έργου με επιμ. *Κ. Σβολόπουλου/ Κωνστ. Μπότσιου/ Ευ. Χατζηθασιλίου*, όπ.π., σελ. 157-160:158, όταν ο Καραμανλής συναντήθηκε τον Σεπτέμβριο 1944 στο Χαλέπι της Συρίας με τον πατέρα του συγγραφέα ιατρό και πρ. γεροισιαστή Θέμη Ι. Μαυρογορδάτο, του δήλωσε με έμφαση: «Εμένα που με βλέπεις, γιατρέ, μια μέρα θα κυβερνήσω την Ελλάδα!».

⁷ Βλ. *Μ. Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 242-243, όπου υπογραμμίζεται ως μοναδικό κριτήριο επιλογής των συνεργατών του η αποτελεσματικότητά τους, και *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., σελ. 202, όπου σημειώνεται: «Ουδέποτε [ο Καραμανλής] επηρεάστηκε στην επιλογή των άριστων από τον κομματικό προσανατολισμό τους, εφόσον θα προσφέρονταν να υπηρετήσουν τους στρατηγικούς στόχους του». Επίσης και ο ίδιος ο Καραμανλής, όπως εκμυστηρεύθηκε στον *Κωνστ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 82), συνήθιζε να απευθύνεται στους υποψήφιους συνεργάτες του λέγοντας: «Δεν θέλω να γίνετε φίλοι του κόμματός μου, αλλά έντιμοι συνεργάτες της

Κυβερνήσεώς μου». Ενδεικτικό αυτής της χωρίς κομματικές παρωπίδες νοοτροπίας του Κωνστ. Καραμανλή είναι και το γεγονός ότι κατά την ίδρυση της ΕΡΕ τον Ιανουάριο 1956, έγιναν δεκτοί σ' αυτήν και κορυφαίοι πολιτευτές με βενιζελική προέλευση, άρα από αντίπαλο πολιτικό σχηματισμό, όπως ο Ευ. Αβέρωφ, ο Κωνστ. Τσάτσος, ο Γρηγ. Κασσιμάτης, κ.ά. –βλ. *Κωνστ. Μπότσιου*, ό.π., σελ. 44.

⁸ Βλ. *Γ. Αναστασόπουλο*, ό.π., σελ. 81-82, 91 και *Τ. Λαμπρία*, ό.π., σελ. 79 και 237. Επίσης, ο *Κωνστ. Τσάτσος* παρατηρεί ότι ο Καραμανλής δεν μνησικακούσε διότι δεν ήθελε να είναι κριτής και τιμωρός, αλλά δημιουργός (σελ. 83). Μάλιστα, παραθέτει τους λόγους για τους οποίους ο ίδιος ο Καραμανλής, κατά δήλωσή του, δεν ήθελε να μνησικακεί (σελ. 123): «Το κάνω για πολλούς λόγους. Πρώτον, γιατί με τον τρόπο αυτό αμβλύνω τις πολιτικές οξύτητες. Δεύτερον, γιατί εμπλουτίζω το κόμμα μου με καινούργιες δυνάμεις. Και τρίτον, γιατί δίνω το παράδειγμα της μεγαλοψυχίας».

⁹ Έτσι αποκαλεί τη λογική του Καραμανλή ο *Γ. Αναστασόπουλος*, ό.π., σελ. 90, ενώ ο *Τ. Λαμπρίας* (σελ. 143-144), επικαλούμενος και αντίστοιχο όρο του Max Weber, κάνει λόγο για «τελλολογικό ορθολογισμό». Ο ίδιος ο Κωνστ. Καραμανλής, σε συνομιλία μαζί του που παραθέτει ο *Τ. Λαμπρίας* (σελ. 330), εξομολογείται: «Εγώ κατέστησα βασανιστική τη ζωή μου για το λόγο ότι ελογοκρατούμην. Είναι πράγματι βασανιστική η λογική. Κάθε πρόβλημα προσπαθούσα να το συλλάβω και να το λύσω με τη λογική...».

¹⁰ Κατά τον Κωνστ. Καραμανλή, σε συνομιλίες του με τον *Τ. Λαμπρία* (ό.π., σελ. 138 και 331), «Για να ασκηθεί με επιτυχία η πολιτική χρειάζεται κρίση, πείρα και ένστικτο» (...) «όσον αφορά εμένα, μπορώ να πω ότι πολλές φορές –μάλιστα σε κρίσιμες περιστάσεις- το λεγόμενο «ένστικτο» επενήργησε αυτόματα, με επηρέασε, με καθοδήγησε προς την ορθή απόφαση. Αλλά αυτό το διαπίστωσα εκ των υστέρων. Σε καμιά περίπτωση δεν πίστεψα εκ των προτέρων από ένστικτο· δεν αφέθηκα σκόπιμα, συνειδητά σ' αυτό. Μια τέτοια διαδικασία θα ήταν αντίθετη στη λογοκρατούμενη φύση μου». Για το ίδιο θέμα βλ. *Μ. Ζενεβουά*, ό.π., σελ. 240-241 και 246.

¹¹ Βλ. *Κ. Σβολόπουλο*, ό.π., σελ. 166. Σε συνομιλία του με τον *Τάκη Λαμπρία* (ό.π., σελ. 336 – πρβλ. και σελ. 94 με αντίστοιχη δήλωση) μία ημέρα μετά την παραίτησή του από την Προεδρία της Δημοκρατίας στις 9.3.1985, ο Κωνστ. Καραμανλής του εξομολογείται: «Σου έχω ξαναπεί ότι όταν έχω να πάρω μεγάλες αποφάσεις, είμαι όχι απλώς ψυχραιμος, ήρεμος· είμαι *ψυχρός*».

¹² Η φράση αυτή ειπώθηκε στον *Κωνστ. Τσάτσο* (ό.π., σελ. 23), ο οποίος μάλιστα τη χαρακτηρίζει «ανατριχιαστική».

¹³ Βλ. *Κωνστ. Τσάτσο*, ό.π., σελ. 23, καθώς και *Γ. Αναστασόπουλο*, ό.π., σελ. 84, κατά τον οποίο: «Με πειθαρχία που δε γνώριζε όρια, [ο Καραμανλής] ανέπτυξε τον αυτοέλεγχό του σε βαθμό εκπληκτικό».

¹⁴ Βλ. το περιστατικό που αναφέρει ο *Γ. Αναστασόπουλος* (ό.π., σελ. 44) για τη στάση του Καραμανλή τη μεθεπομένη της παραίτησής του από την Προεδρία της Δημοκρατίας.

¹⁵ Σειρά περιστατικών για τον «κρυφό και πειθαρχημένο –όπως τον ονομάζει ο *Κωνστ. Τσάτσος*, σελ. 43- συναισθηματισμό» παρατίθεται από όλους σχεδόν τους βιογράφους του Καραμανλή – βλ. π.χ. *Κ. Τσάτσο*, ό.π., σελ. 31 επ., *Γ. Αναστασόπουλο*, ό.π., σελ. 89 επ., και *Κ. Σβολόπουλο*, ό.π., σελ. 160, 206, 221, 234.

¹⁶ Βλ. *Κ. Τσάτσο*, ό.π., σελ. 60 και *Τ. Λαμπρία*, ό.π., σελ. 224.

¹⁷ Βλ. *Κ. Τσάτσο*, ό.π., σελ. 56 επ., *Τ. Λαμπρία*, ό.π., σελ. 222 επ. και *Γ. Αναστασόπουλο*, ό.π., σελ. 107.

¹⁸ Έτσι *Γ. Αναστασόπουλος*, ό.π., σελ. 88. Βλ. και *Κ. Τσάτσο*, ό.π., σελ. 79, κατά τον οποίο [ο Καραμανλής] «είναι αυστηρός απέναντι των συνεργατών του και επιεικής απέναντι των αντιπάλων του». Μάλιστα, κατά τον *Τ. Λαμπρία*, ό.π., σελ. 38, [ο Καραμανλής] «επειδή (...) ο

ίδιος, μια ολόκληρη ζωή αυτοπειθαρχούμενος, δεν βαρυγκομούσε για τις στερήσεις που συνεπαγόταν κατά την αντίληψή του η δημόσια ζωή, δυσκολευόταν να κατανοήσει την αδυναμία των συνεργατών του να προσαρμοστούν στο σκληρό πρόγραμμα εργασίας που αξίωνε και να εγκαταλείψουν ορισμένες, κάθε άλλο παρά μεμπτές ή παράλογες, συνήθειές τους».

¹⁹ *Μ. Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 246. Η δημοσιογράφος *Μαρία Καραβία* σε σημείωμά της με τίτλο «Η ανεπίσημη όψη ενός ηγέτη», που δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο του συλλογικού έργου με επιμ. *Κ. Σβολόπουλου/ Κωνστ. Μπότσιου/ Ευ. Χατζηβασιλείου*, όπ.π., σελ. 477-482:482, αναφέρει πως όταν μια πλανόδια ανθοπώλις στο Τουρκολίμανο είπε στον Καραμανλή πως συνέχιζε να εργάζεται διότι «εγώ αν δε δουλέψω, την άλλη μέρα θα πεθάνω», αυτός της απάντησε: «Κι εγώ το ίδιο»...

²⁰ Βλ. *Κ. Σβολόπουλο*, όπ.π., σελ. 41.

²¹ *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 117.

²² *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., σελ. 223 και *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 22.

²³ Σύμφωνα με κείμενο του Κωνστ. Καραμανλή από το Αρχείο Κ. Καραμανλή (τ. 1, σελ. 150-151) που παραθέτει ο *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., 59, σημ. 42, «Εχθρός εκ πεποιθήσεως της πολιτικής οξύτητος ήτο φυσικόν να μην επιδοκιμάζω την αδιάλλακτον τακτικήν του Συναγερμού». Για τον ίδιο λόγο αποφυγής της οξύτητας, όπως σημειώνει ο *Κ. Σβολόπουλος*, σελ. 55 και σημ. 29, [ο Καραμανλής] «θα διατηρήσει ανοιχτούς τους διαύλους επικοινωνίας με την αντίπερα όχθη, χωρίς όμως πάντοτε να μετακινηθεί από τον ειδικότερο κομματικό χώρο του». Μία άλλη πτυχή της τάσης του Καραμανλή να αποφεύγει τις ακρότητες και να προτάσσει το συμφέρον του τόπου είναι, κατά τον *Κωνστ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 49) και η αντίδραση του Καραμανλή το 1963, όταν ήλθε σε ανοικτή ρήξη με το στέμμα: «Δεν αντέδρασε δυναμικά, όπως θα μπορούσε, αλλά υποχώρησε, γιατί δεν ήθελε να διχάση τον τόπο». Όπως σχολιάζει εδώ ο *Αντ. Μακρυδημήτρης* (όπ.π., σελ. 40), [ο Καραμανλής] δεν ήταν διατεθειμένος να αφήσει να διαμορφωθούν συνθήκες που ίσως οδηγούσαν σε ένα νέο εθνικό διχασμό, πράγμα από το οποίο είχε υποφέρει κατ' επανάληψη ο τόπος στο παρελθόν. Ετσι, μολονότι η κυβέρνησή του διέθετε την πλειοψηφία στη Βουλή, ο ίδιος είχε διατελέσει πρωθυπουργός επί οκταετία και είχε κερδίσει τρεις διαδοχικές φορές στις εκλογές, προτίμησε να υποχωρήσει και να μην διακινδυνεύσει την περαιτέρω όξυνση του ήδη τεταμένου πολιτικού κλίματος». Επίσης και *Θεόδωρος Κουλουμπής*, σε μελέτη του δημοσιευμένη στον δεύτερο τόμο του συλλογικού έργου που επιμελήθηκαν οι *Κ. Σβολόπουλος/ Κωνστ. Μπότσιου/ Ευ. Χατζηβασιλείου*, όπ.π., σελ. 559-562, αναφέρει για το θέμα αυτό με νόημα: «Αξίζει οι μελετητές του μέλλοντος να κάνουν μια ίσων αποστάσεων συγκριτική ανάλυση της αντιπαράθεσης Καραμανλή-Παύλου (1963) και Γεωργίου Παπανδρέου-Κωνσταντίνου (1965)». Ως προς τους ειδικότερους λόγους που ώθησαν τον Κ. Καραμανλή να αποφύγει τη σύγκρουση με τα Ανάκτορα, βλ. π.χ. *Γεωργ. Ράλλη*, Η αλήθεια για τους Έλληνες πολιτικούς, Αθήνα: Ερμείας, 2005⁴ (1971¹), σελ. 106 και *Αλ. Βέλιο*, όπ.π., σελ. 15 επ.

²⁴ Κατά τον *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 51, η μετριοπάθεια του Καραμανλή δεν οφειλόταν σε τάση υποχωρητικότητας και συμβιβασμού, αλλά συνδυαζόταν με μια ακλόνητη και σταθερή πορεία προς τον στόχο. Πάντως το πνεύμα αυτό της μετριοπάθειας εκδηλώθηκε συχνά ως πνεύμα μεγαλύτερης επιείκειας από ό,τι προηγουμένως απέναντι στους αριστερούς κυρίως πολίτες που αμφισβητούσαν τότε την καθεστηκυία τάξη –βλ. π.χ. *Κωνστ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 119-120, *Τάκη Λαμπρία*, όπ.π., σελ. 244-245 και *Κ. Σβολόπουλο*, όπ.π., σελ. 75.

²⁵ Κατά τον *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 92, «ο Καραμανλής σιχαίνεται τη δημαγωγία, χωρίς την οποία είναι αδύνατη η άσκηση της αντιπολίτευσης στον τόπο μας». Μάλιστα ο Τσάτσος αναφέρει (σελ. 37-38) το πως αντέδρασε ο Καραμανλής όταν πριν από τις εκλογές του 1958 του ζητήθηκε να πεί κάτι το ενθαρρυντικό για τη ρύθμιση των δανείων που είχαν δοθεί στους σεισμόπληκτους της Θεσσαλίας: «Βγήκε ξανά στο μπαλκόνι και τους είπε: “Οι πολιτευταί σας μού ζήτησαν να σας πω κάτι για τα δάνεια των σεισμοπαθών. Λοιπόν’ τα δάνεια αυτά θα τα πληρώσετε εξ ολοκλήρου. Γιατί αν μετά από 2 ή 3 χρόνια έχωμε καινούργιες θεομηνίες, πού θα

βρω τα χρήματα να τις αντιμετωπίσω;”. Οι ακροατές του προς στιγμήν έμειναν σιωπηλοί. Μετά όμως ξέσπασαν σε χειροκροτήματα». Επίσης και ο *Κωνστ. Μητσotάκης*, στο ομότιτλο βιβλίο του *Θαν. Διαμαντόπουλου* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1989, σελ. 112), παραδέχεται: «Κοίταξε, ο Καραμανλής (...) ήταν πολύ προσεκτικός στις δαπάνες και δεν έκανε ποτέ δημοκοπική πολιτική. Αντίθετα, ήταν ο πρώτος πολιτικός στην Ελλάδα που είπε από το μπαλκόνι δυσάρεστα πράγματα».

²⁶ Σύμφωνα με τον *Κ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 26), «γενικά ο Καραμανλής, αν και ταχύς στη σκέψη, αργούσε να πάρη αποφάσεις όταν επρόκειτο για μακρόπνοους σχεδιασμούς. Γιατί ήθελε οι αποφάσεις του αυτές να στηρίζονται σε μακρές προοπτικές». Επίσης και κατά τον ίδιο τον Καραμανλή, σε συνομιλία του με τον *Τάκη Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 182), «Πάντα ό,τι αποφασίζω, το κάνω με μακρά προοπτική».

²⁷ Βλ. *Τ. Λαμπρία*, όπ.π., σελ. 144.

²⁸ Σύμφωνα με τον Καραμανλή, σε συνομιλία του με τον *Τάκη Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 139), «Για μένα ο δογματισμός είναι η μεγαλύτερη αδυναμία του πολιτικού (...). Κάθε πολιτική πρέπει ν’ ανταποκρίνεται στις “ιδιαιτερότητες” κάθε τόπου, να λαμβάνει δηλαδή υπόψη το επίπεδο –το πολιτικό, το κοινωνικό, το οικονομικό, ασφαλώς και το πολιτιστικό (...). Ηθελα να είμαι ελεύθερος να επιλέγω σε κάθε περίπτωση αυτό που ανταποκρινόταν στο συμφέρον του τόπου, αδιαφορώντας αν θα το χαρακτήριζαν οι άλλοι δεξιό ή αριστερό».

²⁹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του *Επαμ. Σπηλιωτόπουλου* στη μελέτη του με τίτλο: «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι δημοκρατικοί θεσμοί: η μεθοδολογία της διακυβέρνησης», που δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο του συλλογικού έργου με επιμ. *Κ. Σβολόπουλου/Κωνστ. Μπότσιου/Ευ. Χατζηθασυλείου*, όπ.π., σελ. 161-165: 162, «Ο Κωνστ. Καραμανλής στις συσκέψεις τις οποίες συγκαλούσε ζητούσε ευγενικά, αλλά επιτακτικά, τον καθορισμό περιοριστικού χρονοδιαγράμματος, σημειώνοντας τις σχετικές απαντήσεις των αρμοδίων και λέγοντας ότι «θα πρέπει να ενημερωθεί για την πραγματοποίηση των στόχων στις αντίστοιχες ημερομηνίες» -πρβλ. και *Γ. Βαρβιτσιώτη*, όπ.π., σελ. 409..

³⁰ Κατά τη διατύπωση του *Κ. Σβολόπουλου*, όπ.π., σελ. 235, «Ο Καραμανλής είχε σταθερά αποδείξει ότι διέθετε το γνώρισμα της προσαρμοστικότητας στις ρευστές περιστάσεις, διακρίνοντας τις επωφελείς τακτικές μεθοδεύσεις που ανταποκρίνονταν στην εκάστοτε δυναμική διαμόρφωση των πραγμάτων και, παράλληλα, παρέμενε προσηλωμένος σε στρατηγικές επιδιώξεις γενικότερης εμβέλειας, με τις οποίες οι μεταλλασσόμενες τακτικές επιλογές του έπρεπε να είναι σύμφωνες». Με παρόμοιο τρόπο εκφράζεται και ο *Μιλτ. Εβερτ* στο συλλογικό έργο που εξέδωσε ο *Ελ. Καρτάκης*, όπ.π., σελ. 93-επ.,: «Ηξερε να συλλαμβάνει το μήνυμα των καιρών, όχι για ν’ αλλάξει τους βασικούς προσανατολισμούς και την κοσμοθεωρητική του στάση, αλλά για να προγραμματίζει σωστά και έγκαιρα».

³¹ Το γνώρισμα αυτό του Καραμανλή τονίζεται ιδίως από τον *Τ. Λαμπρία*, όπ.π., σελ. 36 και (ειδικά ως προς το να εκφωνεί λόγους -αγορεύσεις, ομιλίες- ή να προβαίνει σε δηλώσεις) σελ. 223.

³² Ο Καραμανλής είναι γνωστό ότι επέμενε ιδιαιτέρως στην παρακολούθηση της εφαρμογής των αποφασισθέντων, σε αυτό δηλ. που συνήθως και στη χώρα μας αποκαλείται follow-up. Για τον τρόπο με τον οποίο ενεργούσε γενικότερα ο Κωνστ. Καραμανλής προς λήψη και εφαρμογή των αποφάσεών του, βλ. ιδίως τις αναπτύξεις του *Κωνστ. Τσάτσο* στα προλεγόμενά του στο έργο του *Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 17 και πιο αναλυτικά στο δικό του έργο για τον Καραμανλή, όπ.π., σελ. 74 επ., επίσης, δε, *Τ. Λαμπρία*, όπ.π., σελ. 33-36.

³³ Για τους ενοραματικούς αυτούς στόχους, που επιστέγασαν την ίδια την πολιτική σταδιοδρομία του Κωνστ. Καραμανλή, βλ. αντί άλλων *Κ. Σβολόπουλο*, όπ.π., σελ. 201-202, 240, και *Γ. Αναστασόπουλο*, όπ.π., σελ. 125 και 303. Μάλιστα, όπως ορθά επισημάνθηκε από τον *Ευάνθη Χατζηθασυλείου* (παρουσίαση του Κωνστ. Καραμανλή στο συλλογικό έργο 100 Μεγάλοι Έλληνες, τ. Β΄, Αθήνα: Σκάι Βιβλίο, 2009, σελ. 64-69: 69), «στο σχεδιασμό του

Καραμανλή, η Ευρώπη, η ανάπτυξη, η δημοκρατία δεν ήταν διαφορετικοί στόχοι: ήταν διαφορετικές όψεις ενός ενιαίου σχεδιασμού για το μακροπρόθεσμο μέλλον του έθνους».

³⁴ Σύμφωνα με όσα δήλωσε ο Κωνστ. Καραμανλής σε συνομιλία του με τον *Τ. Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 337), «Εγώ, εξ αρχής που μπήκα στην πολιτική έλεγα: Θα κάνω ό,τι μπορώ. Όταν διαπιστώσω ότι αρχίζει η κάμψη, θα σηκωθώ να φύγω...». Παρόμοια και η δήλωσή του, όπως αυτή καταγράφεται από τον *Κ. Σβολόπουλο*, όπ.π., σελ. 205: «Είχα την πρόθεση να αποχωρήσω εγκαίρως από την πολιτική και πριν φθάσω στο σημείο της κάμψεως... Η επιμονή του πολιτικού να παραμένει και όταν έχει ξεπερασθεί από τα γεγονότα είναι επιζήμια και για αυτόν τον ίδιο και για τη χώρα του». Ενδιαφέρον είναι εδώ να σημειωθεί ότι, όπως αφηγείται ο *Γ. Αναστασόπουλος* (όπ.π., σελ. 54 επ.), ο Κωνστ. Καραμανλής το 1980 έκλινε μάλλον υπέρ της ιδέας να ολοκληρώσει την πολιτική του σταδιοδρομία χωρίς να διεκδικήσει τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας, και ότι, είχε ετοιμάσει τις ομιλίες με τις οποίες θα εξηγούσε την απόφασή του αυτή, αλλά ότι τελικά υπανεχώρησε, φοβούμενος ότι σε μια τέτοια περίπτωση η χώρα θα έμπαινε σε περίοδο πολιτικής αστάθειας και μάλιστα με ανοιχτά τα εθνικά θέματα.

³⁵ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 83 επ., 180: «Αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι για να επιβληθεί ως ηγέτης ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, φρόντισε από νέος να φιλοτεχνήσει τη δημόσια εικόνα του. Και όλα σχεδόν υποτάχθηκαν στην προσπάθειά του να συντηρήσει την εικόνα αυτή» (...). «Η υστεροφημία του τον ενδιέφερε πάντα ιδιαίτερα». Με παρόμοιο πνεύμα καταθέτει τη μαρτυρία του για το θέμα αυτό και ο *Κωνστ. Τσάτσος*, όπ.π., σελ. 34: «Δεν θέλει [ο Καραμανλής] τίποτε που θα ξέφευγε από μέσα του να χαλάσει την εικόνα του εαυτού του, όπως τη θέλει ο ίδιος να παρουσιάζεται στους άλλους».

³⁶ «Δε συγχωρούσε (...) την απόπειρα παραμόρφωσης της ιστορικής εικόνας του, θεωρημένης στην ολότητά της, και ενέμενε σθεναρά στην άρση κάθε αμφισβήτησης που συνεχόταν με την ηθική του υπόσταση»: *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., σελ. 241- πρβλ. και αυτόθι, σελ. 137 και 155, σημ. 23 και 66, όπου ο ίδιος ο Καραμανλής τονίζει την ανάγκη να μη «πλαστογραφείται» η ιστορία του.

³⁷ Κατά δήλωση του ίδιου του Καραμανλή, όπως τη μεταφέρει ο *Μ. Ζενεβουά* (όπ.π., σελ. 244), «Το ευχαριστώ το έχω δύσκολο». Όπως μαρτυρείται από άλλες πηγές, ο συνήθης έπαινός του ήταν η γυμνή φράση «Έκανες καλή δουλειά» (*Τ. Λαμπρίας*, όπ.π., σελ. 28, *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., σελ. 41) ή, το πολύ, προς ξένους ηγέτες, «Εκτιμώ τη στάση σας» (*Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 166). Η απαρέσκεια αυτή του Κ. Καραμανλή για επαίνους οφειλόταν, κατά τον *Κ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 39-40), στον φόβο του μήπως έτσι δημιουργήσει την εντύπωση της κολακείας.

³⁸ *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 91.

³⁹ Πρβλ. *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 39: «Η απόσταση στον Καραμανλή είναι αποκύημα της ψυχροσύνησής του. Δεν την ζητάει' του είναι δοσμένη». Επίσης και κατά δηλώσεις του Κ. Καραμανλή στον *Τ. Λαμπρία*, όπ.π., σελ. 204-205, η εντύπωση του αγέρωχου και της απόστασης που δημιουργούσε στο περιβάλλον του ο Κωνστ. Καραμανλής ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του να ξεπεράσει την αμηχανία που του προκαλούσε η φυσική του συστολή.

⁴⁰ Ο *Κ. Τσάτσος* (όπ.π., σελ. 41) κάνει λόγο εδώ για το «πάθος της απόστασης» του Κωνστ. Καραμανλή, ενώ και για τον Πέτρο Μολυβιάτη διηγούνται (*Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 92-93) ότι σε σχετική συζήτησή του με τον Κωνστ. Καραμανλή διαμείφθηκε και ο ακόλουθος διάλογος: ΚΑΡ.: Μου λένε ότι δεν έχω φίλους, κύριε Πέτρο. Εσύ δεν αισθάνεσαι φίλος μου; ΜΟΛ.: Πώς θα αντιδρούσατε, κ. Πρόεδρε, αν σας έλεγα: «Ελα, ρε Κώστα, να παίξουμε κανένα ταβλάκι»; ΚΑΡ.: Ε, δεν είπαμε κι έτσι. Το πολύ-πολύ θα μπορούσες να μου πεις: «Ελάτε, κ. Πρόεδρε, να παίξουμε ένα ταβλάκι». ΜΟΛ.: Βλέπετε, κ. Πρόεδρε, γιατί ποτέ δεν μπορώ να αισθανθώ φίλος σας; Η απόσταση που δημιουργείτε δε μου το επιτρέπει. Και την απόσταση αυτή δεν μου επιτρέπετε εσείς να καταργήσω».

⁴¹ Για εγωισμό του Καραμανλή, ως κάτι μάλιστα φυσιολογικό σε ισχυρές ηγετικές προσωπικότητες, ομιλούν ο *Κωνστ. Τσάτσος*, όπ.π., σελ. 69, και ο *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 176.

⁴² Για το θέμα αυτό ο Κ. Καραμανλής σε επιστολή του προς τον *Κ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 30) από το Παρίσι την 10.5.1966 αναφέρει και τα ακόλουθα: «Στο γράμμα σου ομιλείς και περί της μοναξιάς μου η οποία και σε κάμει να με σκέπτεσαι περισσότερο. Δεν έχεις άδικο. Αυτή όμως, όπως ξέρεις συμφυής με τον χαρακτήρα μου, έγινε σχεδόν απόλυτος με την πολιτική...».

⁴³ Ο Κ. Καραμανλής, σε σημείωμά του που συμπεριελήφθη το Αρχείο του (τ.3, σελ. 86-87, κατά παραπομπή του *Κ. Σβολόπουλου*, όπ.π., σελ. 79 και σημ. 39) θεωρεί ότι μερικοί από τους συνεργάτες του και κυρίως εκείνοι που έφεραν γνωστά πολιτικά ονόματα δεν μπορούσαν να εξοικειωθούν με την ιδέα της ηγεσίας του, «λόγω της αυστηράς πολιτικής μου [=του] νοοτροπίας και της σταθεράς αποφάσεώς μου [=του] να ασκήσω [=ασκήσει] ηγεσίαν ουσιαστικήν». Πάντως η αυστηρότητα αυτή, που ενίοτε τον έκανε να φαίνεται απότομος (*Τ. Λαμπρίας*, όπ.π., σελ. 16) ή και αυταρχικός (*Μ. Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 246), ωστόσο διετηρείτο κατά κανόνα στο πλαίσιο της ευπρέπειας. Όπως αναφέρει ο *Τ. Λαμπρίας*, (όπ.π., σελ. 27), «Συνέβη πολλές φορές να τον δω ή να τον αντιληφθώ οργισμένο, αγανακτισμένο, ακόμη κι έξω φρενών. Ακόμη περισσότερες φορές πικραμένο κι απογοητευμένο. Ποτέ όμως έξαλλο, σε βαθμό που να μην ελέγχει τις φράσεις του, να ωρύεται και να βρίζει» -πρβλ. και *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 79..

⁴⁴ «Δεν γνωρίζω άνθρωπο πιο μυστικό, πιο σιωπηλό, όταν το ήθελε. Πληροφορημένος για όλα, ενθουσιάζομαι τα πάντα, δεν εμπιστευόταν τίποτε σε κανένα»: *Μ. Ζενεβουά*, όπ.π., σελ. 248. Επίσης και κατά τον *Κ. Τσάτσο*, όπ.π., σελ. 26, [ο Καραμανλής], ακόμη και σε αυτούς που σαν ανθρώπους απόλυτα τους εμπιστεύεται, εν τούτοις δεν τους εμπιστεύεται τα πολιτικά μυστικά του».

⁴⁵ Κατά τον *Τ. Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 188), «οι περιβόητοι απότομοι τρόποι [του Κ. Καραμανλή] (...) είχαν το αντίκρουσμά τους στη βαθιά αυτοπεποίθηση για την ορθότητα όσων υποστήριζε. Και προέβαλλαν, πολύ περισσότερο απ' όσο άφηνε να εννοηθεί η έξαψη της στιγμής, μια προσεκτικά μελετημένη θέση» -με ανάλογο πνεύμα και *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 85. Και ο ίδιος ο Καραμανλής, σε συνομιλία του με τον *Τ. Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 166 -πρβλ. και σελ. 103), επιβεβαιώνει και εξηγεί: «Η σκληρότητά μου έχει άμεση σχέση με τη συναίσθηση της ευθύνης και του καθήκοντος. Γι' αυτό και δεν συγχωρούσα σφάλματα - και πρώτα στον εαυτό μου». Επίσης και ο *Κρις Μ. Γούντχάουζ*, όπ.π., σελ. 161, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο κόσμος τον εθεώρησε σκληρό, αλλά ο Τσάτσος τροποποίησε την ετυμηγορία: επρόκειτο για σκληρότητα της θελήσεως, όχι της ψυχής» και, αφού κάνει μνεία άλλων παρόμοιων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας του Καραμανλή, καταλήγει: «Εάν όλα αυτά ήσαν κοινωνικά ελαττώματα, ήταν όμως πολιτικά προτερήματα για έναν άνδρα που είχε βαλθεί να εξυγιάνει το δημόσιο βίο στην Ελλάδα, πράγμα που ο τόπος είχε μεγάλη ανάγκη». Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα περιπτώσεων κατά τις οποίες ο Κ. Καραμανλής εσκεμμένα «απόπαιρνε» τους υψηλούς συνομιλητές του αναφέρονται συχνά από τους βιογράφους του, όπως π.χ. τον *Κ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 36), τον *Τ. Λαμπρία* (όπ.π., σελ. 166 επ. και 190 επ.), τον *Κ. Σβολόπουλο* (όπ.π., σελ. 47 επ., και τον *Γ. Αναστασόπουλο* (όπ.π., σελ. 135 επ.). Ειδικότερα για το περιστατικό με τον Καγκελάριο Σμιτ βλ. και *Ελ. Γλύκατζη-Αρβελέρ*, στο συλλογικό έργο με τίτλο «Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ιστορικές Αποτιμήσεις», σελ. 34, έργο εκδοθέν από την Εταιρεία Ευρωπαϊκής και Διεθνούς Συνεργασίας με τα κείμενα εκδήλωσης που έλαβε χώρα στο Μέγαρο Μουσικής την 14.5.1997.

⁴⁶ Ωστόσο, σε συνήθειες συσκέψεις με υπουργούς του και άλλους αρμόδιους κρατικούς παράγοντες ο Κωνστ. Καραμανλής, όπως μαρτυρείται από τον *Γεώργιο Κασσιμάτη*, στη μελέτη του με τίτλο: «Κωνσταντίνος Καραμανλής -μια μαρτυρία για τον πολιτικό ηγέτη», εις: *Κ. Σβολόπουλο/ Κωνστ. Μπότσιου/ Ευ. Χατζηβασιλείου* (επιμ.), τ. Α', όπ.π., σελ. 222-242: 241, «δεν σε καλούσε -σε αντίθεση με άλλους ανώτατους λειτουργούς-για να πει τη γνώμη του

χωρίς να σε ακούσει». Και ακόμη, «διατύπωνε πάντοτε τη γνώμη του μετά την εξάντληση της ενημέρωσής του και της συζήτησης».

⁴⁷ Τούτο επισημάνθηκε και από τον *Κ. Τσάτσο* (όπ.π., σελ. 79-80), κατά τον οποίο [η αυστηρότητά λειτουργεί βλαπτικά για τον Καραμανλή], «όταν [αυτός] αποθαρρύνει τον συνομιλητή του να του πη, έστω και αδέξια, έστω και μπλεγμένα μέσα σε περιττολογίες και λαθεμένες σκέψεις, μια ουσιαστική και χρήσιμη αλήθεια».

⁴⁸ Βλ. *Γιάννη Βαρβιτσιώτη*, όπ.π., σελ. 110-113.

⁴⁹ *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 37 επ., 184, στον οποίο αναφέρεται και ο *Κ. Σβολόπουλος*, όπ.π., σελ. 188 και σημ. 15. Επίσης, ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, σε συνέντευξή του στο περ. *Time* της 26.11.1976, είχε δηλώσει με υπεραισιοδοξία ότι «αν επρόκειτο να κατέλθω σήμερα στις εκλογές, το 80% του ελληνικού λαού θα εψήφιζε για μένα» (βλ. Αρχείο, τ. 9, σελ. 344), ενώ ως γνωστόν στις εκλογές της 20.11.1977 το κόμμα της «Νέας Δημοκρατίας», μολονότι ήλθε πάλι πρώτο και εσχημάτισε εκ νέου κυβέρνηση, όμως έλαβε ποσοστό μόλις 41,84.%.

⁵⁰ *Γ. Αναστασόπουλος*, όπ.π., σελ. 182 επ.

⁵¹ *Θουκυδίδη* Ιστ., Β' 65 –πρβλ. και *Νέστ. Κουράκη*, Ηγέτες σε εποχή κρίσης, εφημ. «Το Βήμα», ένθετο «Βήμα Ιδεών» της 5.6.2010, σελ. 22.

⁵² *Αριστοτέλους*, Πολιτικά, Ε'7, 1309 a 32' πρβλ. του *ιδίου*, Γ'5, 1281 a 5 και *Πλάτωνος*, Πολιτεία, Ε'473 d επ., και 487 a επ., όπου διακηρύσσεται και επεξηγείται το γνωστό ιδεώδες των φιλοσόφων – βασιλέων (αρχόντων).

⁵³ *Ισοκράτους*, προς Νικοκλέα, 5, 18 a, κατά μετάφραση του Μ. Πρωτοψάλτη στη σειρά Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, αρ. 114, Αθήνα: «Δαίδαλος» - Ζαχαρόπουλος, χ.χ., σελ. 55.

⁵⁴ *Λέοντος του Σοφού*, Τακτικά, Διάταξις Κ', αρ. 215' πρβλ. *Νέστ. Κουράκη*, Διαχρονικές αρχές βυζαντινής στρατηγικής και τακτικής, Αθήνα: εκδ. Ποιότητα, 2012, σελ. 106-107.

⁵⁵ *Ισοκράτους*, Παναθηναϊκός, ια', 30 επ. –πρβλ. και *Νέστ. Κουράκη*, Κλασικά Ιδεώδη για μια Σύγχρονη Παιδεία, Αθήνα: Ροές, 2009, σελ. 93 και 137, σημ. 233, όπου ως ιδανικός θεωρείται κατά τον Ισοκράτη ο ηγέτης που συνδυάζει μεγαλοπρέπεια και ευγένεια, με την ειδικότερη επισήμανση στον προαναφερθέντα ανωτέρω λόγο προς Νικοκλέα, 10, 21 d, ότι: «Από όλες τας παραγγελίας αυτή είναι η δυσκολωτάτη· διότι ως επί το πολύ θα εύρης εκείνους μεν, που είναι μεγαλοπρεπείς, να είναι ψυχροί, εκείνους δε εξ άλλου, που θέλουν να είναι ευγενείς, να φαίνονται μικροπρεπείς. Πρέπει να κάμης χρήσιν και των δύο αυτών τρόπων, δηλ. της ευγενείας και της μεγαλοπρεπείας, να αποφεύγης όμως τα κακά, που έχει η κάθε μία από αυτά».

⁵⁶ Η σύγκριση αυτή επιχειρείται *inter alia* και από τον έγκριτο δημοσιογράφο *Τίτο Αθανασιάδη* σε σημείωμά του που δημοσιεύθηκε στην «Απογευματινή» της 5.3.1995 και κατ' αναδημοσίευση στο συλλογικό έργο «Αποχαιρετισμός», με επιμέλεια *Κατερίνας Βασιλοπούλου και Ελένης Χατζηαποστόλου*, Αθήνα: Εκδόσεις «Ορίζων»/ Εταιρία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, χ.χ. (1995), σελ. 74-79.

⁵⁷ Την έκφραση αυτή μνημονεύει ο *Φώτης Κουβέλης*, Πρόεδρος της Δημοκρατικής Αριστεράς, στην ομιλία που εκφώνησε την 6.3.2013 σε εκδήλωση που διοργανώθηκε στην Αθήνα από το ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» και το Μέγαρο Μουσικής Αθηνών με αφορμή τη συμπλήρωση 15 ετών από τον θάνατο του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Το κείμενο της ομιλίας του περιλαμβάνεται στον τόμο: *Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής»*, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Τότε και Τώρα, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2013, σελ. 39-43: 43.